A. Constituirea textelor

1. FILOLOGIA

Termenul românesc „filologie" vine, în descendență directă, din limba franceză: *philologie*. Dicționarele moderne (*e.g.*, Hachette 1988) îl definesc, pe scurt, ca „studiu, bazat pe texte, al unei limbi, al gramaticii şi istoriei sale". Sursa termenului modern este latina (*philologia*), care l-a preluat fără inovații din limba greacă (φιλολογία), unde fusese derivat dintr-un substantiv compus: φιλό-λογος (*id est* ὁ φιλοῦν λόγους). Termenul[1] apăruse în literatura greacă pentru prima dată la Platon: *philologia* desemna dragostea de vorbă, de conversație, de argumentare (ca dispută teoretică); domeniul semantic al termenului este bine pus în evidență de antonimie: *philologos* vs *misologos*, „amator de argumentație" vs „cel care detestă conversația, argumentația". La Platon, se conturează distincția φιλό-λογος / πολυ-λόγος vs βραχυ-

[1] Strict formal, filologia apare ca disciplină universitară la 8 aprilie 1777, când Friedrich August Wolf se înscrie la această disciplină, la Universitatea din Göttingen (devenind *studiosus philologiae*). Denumirea a cunoscut numeroase variante (în sensuri mai largi sau mai restrânse): *humaniora*; *studii umanistice*; *erudiție clasică*; *literatura veche sau clasică*; *ştiințe frumoase*; *cunoaşterea Antichității.* Termenul cel mai cuprinzător rămâne însă *filologia*. Cum definirea lui a rămas laxă, nu s-a putut determina cercul domeniului, care este lărgit sau îngustat. Îngustarea domeniului poate merge până la simpla lectură a textelor literare, în speță cele greceşti şi latineşti (sau numai cercetarea limbii). Acestei abordări i se opune poziția, dominantă în filologia clasică, de asumare totală, prin cercetarea întregii moşteniri greceşti şi latineşti, preponderent în domeniul literar în sens amplu (suma mărturiilor scrise).

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

λόγος, caracterizând raportul Atena-Sparta. Odată cu transferul atenției de la domeniu la cel care îl stăpânește și care este „un iubitor de *logos*", se impune definirea termenului *logos*: dicționarele limbii vechi grecești înregistrează aici mai multe coloane de sensuri; fiind un nume verbal format de la *lego*, o primă suită de sensuri pornește de la „a alege", „a enumera", „a spune"; de la acesta din urmă, *logos* își deschide înțelesurile, cuprinzând manifestările vorbirii, de la cuvânt la opera întreagă, dar și premisele vorbirii: rațiunea însăși.

Filologul grec, până în sec. I a.Chr., era, etimologic, un iubitor al vorbirii, al discuțiilor, al cercetării, era preocupat în primul rând de literatură, care includea firesc filozofia. Mai târziu, filologul este un critic literar, un studios, un cercetător. În perioada elenistică, termenul *filolog* capătă și înțelesul de doct, savant (în general). Filologia, de-a lungul existenței sale, nu a fost o știință rigid delimitată. Ceea ce acum numim filologie, în Antichitate se numea γραμματική (τέχνη), incluzând mai multe domenii specializate. Nu toți cădeau de acord asupra conținutului noțiunii; Crates și elevii săi dădeau acest nume doar celor care explicau glosele, numindu-se pe sine *critic*. Pentru grecul de la sfârșitul Antichității, *filolog* și *critic* erau sinonime. Mai târziu, în special începând cu perioada alexandrină, filologul este un erudit, un om cu preocupări variate[1]. *Philologia*, așa cum apare termenul la Platon, este plăcerea de a vorbi, de a argumenta, este pasiunea pentru disputele teoretice; *philologia* ca disciplină apare ceva mai târziu, într-un context care explică înțelesul modern al termenului:

[1] Platon pusese alături de φιλόλογος pe φιλόσοφος..

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

marile biblioteci ale Antichității, Alexandria şi Pergam, au reprezentat pentru învățații vremii o grea încercare. Colecțiile de manuscrise le dezvăluiau variante ale aceluiaşi text, tot atâtea câte exemplare existau. Starea textelor antice se poate descrie doar acceptând faptul că fiecare manuscris era o ediție autonomă, în sensul curent al termenului. Bibliotecarii antici au comparat manuscrisele pe care le-au putut aduna şi s-au străduit să refacă textul originar. Într-un sens rigid, cel dintâi „filolog" a fost bibliotecarul alexandrin Eratostene, care şi-a luat supranumele *Philologos*[1]. Născută cum era din compararea variantelor, filologia ar fi putut rămâne o tehnică de lucru, un set de norme după care editorii să stabilească numitorul comun al metamorfozelor suferite de textul trecut prin mâinile copiştilor, vreme de secole, din Antichitate până la inventarea tiparului – şi încă destul timp după aceea; „edițiile" în câte un singur exemplar ale copiştilor au fost apoi înlocuite de tiraje editoriale, fără ca alterările pe care le suferea textul să poată fi eliminate. De altfel, filologia chiar a fost definită drept „critica textelor şi tehnica edițiilor"[2] (articolul din DEX păstrează ceva din această nuanță); îngustarea pe care o asemenea definiție o aduce domeniului este doar aparentă, de vreme ce critica de text nu poate fi limitată la simpla comparare a manuscriselor / edițiilor. Încercarea de reconstituire a formei

[1] Colegii de breaslă l-au poreclit însă *Beta*, pentru că, erudit, pasionat de numeroase domenii – geografie, matematică, poezie, cosmografie, cronologie – era un specialist de rang secund în fiecare dintre ele.

[2] *Vide* Demostene Russo, *Critica textelor şi tehnica ediţiilor*, Bucureşti, 1912.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

originare a textului implică o cercetare – ce poate fi aprofundată până la exces – a unor domenii apropiate sau îndepărtate. Această legitimă nevoie de cunoaştere a filologului a făcut ca încă de la primele atestări termenul să fie un echivalent pentru „erudit”[1].

Înțelesul modern restrâns al termenului „filologie” este acoperit de sintagma „critică diplomatică”, prin care se defineşte strict cercetarea manuscriselor (lat. *diploma* numeşte manuscrisul, pergamentul). Scopul comparării, al colaționării, este stabilirea unui text cât mai apropiat de original. Această parte a criticii o numesc unii *conjecturală* (lat. *coniectura* „presupunere”) sau *divinatorie* (lat. *diuinare* „a ghici”) sau *critica emendatrix* (lat. *emendare* < *mendum* „greşeală”).

Învățații care lucrau la biblioteca din Alexandria sunt cei care au fundamentat filologia. Biblioteca din Alexandria cuprindea două sute de mii ori chiar şase sute de mii de exemplare (sursele antice dau informații diferite) adunate din bazinul Mediteranei. Învățații s-au văzut nevoiți să stabilească ce era corect şi ce era fals în exemplarele diferite ale aceluiaşi text. Ei au cercetat moştenirea secolelor anterioare cu trei mijloace: critica, gramatica, hermeneutica. Subdisciplinele filologiei, în această primă etapă a

[1] Se poate deduce cum anume arătau cele două trepte ale filologiei (cu trei şi, respectiv, patru componente) în Antichitate dintr-un distih al lui Martianus Capella, din „Nunta Filologiei cu Mercur”: *GRAM. loquitur, DIA. uerba docet, RHE. uerba colorat, /MUS. canit, AR. numerat, GEO. ponderat, AS. colit astra.* Pe lângă disciplinele oarecum previzibilele din punctul de vedere al omului modern – gramatică, dialectică şi retorică –, filologul era menit să studieze muzica, aritmetica, geometria şi astrologia. Născută din punerea alături a manuscriselor, filologia a alăturat cunoştințe din domenii felurite, îmbrățişându-le erudit.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

existenței ei, reprezentau trepte ale reconstituirii textului, în deplinătatea lui formală, semantică şi literară: prozodia (care, în sens strict, se ocupa de accent şi accentuarea corectă a cuvintelor, precum şi de pronunția întregii fraze, *id est* punctuație); exegeza gramaticală simplă (cu precădere morfologică), precum şi stilistică (retorica); explicarea cuvintelor (glosele, lexicografia), a elementelor de *realia* (explicarea obiectivă a ceea ce se indică adesea prin „antichități") şi etimologică a cuvintelor (sensul originar, evoluția); cercetarea formelor analogice (în morfologie); exegeza estetică a operei literare (de această analiză ține şi critica autenticității unei opere literare şi, la poezie, metrica).

Reconstituirea textului originar este posibilă numai în limitele impuse de originea şi etapele istorice ale textului scris. Este cert că deosebirile materiale dintre cărțile antice şi cele moderne au influențat cititorul în relația lui cu textele literare. Materialul obişnuit pe care se scria era papirusul, făcut din fâşii subțiri tăiate din măduva unei trestii care creşte spontan în delta Nilului[1]; Papirusul a fost curent folosit până prin sec. al VII-lea p.Chr., fiind înlocuit cu totul abia prin sec. al XI-lea, când a început fabricarea hârtiei din bumbac (de origine orientală).

Forma uzuală era cea de sul, având pe o singură parte textul, scris într-o succesiune de coloane. Cel care citea trebuia să-l desfăşoare treptat, cu mâna dreaptă, folosind stânga pentru a ține partea pe care o văzuse deja şi pe care o înfăşura din nou; la sfârşit, sulul ajungea să fie întors pe dos, aşa încât trebuia să fie iarăşi

[1] În primul secol al erei creştine existau încă unele centre minore de producție în Siria şi lângă Babilon

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

desfăşurat mai înainte de a fi folosit din nou. Disconfortul unei asemenea lecturi este evident, în special dacă ţinem cont de faptul că unele suluri erau de dimensiuni consistente: unul dintre cele mai lungi suluri care au supravieţuit (P.Oxy. 843) conţinea, când era complet, întregul *Symposion* al lui Platon, care trebuie să fi măsurat cca 6,70 m. Un alt inconvenient era reprezentat de materialul puţin rezistent şi de stricăciunile care apăreau de aici. Nu este greu de imaginat că un cititor antic, fiind pus în situaţia de a verifica un citat ori de a controla o trimitere, se încredea în memorie, mai degrabă decât să îşi asume efortul de a răsuci sulul şi să-i grăbească în felul acesta procesul de degradare. Aceasta explică de ce, atunci când un autor antic citează un alt autor, există adesea o diferenţă însemnată între cele două versiuni.

Textul, astfel dispus pe papirus, era pentru cititor cu mult mai dificil de interpretat decât în oricare carte modernă: punctuaţia, dacă exista, era rudimentară, lipsea despărţirea în cuvinte, iar până în Evul Mediu nu s-a făcut niciun efort pentru a se schimba aceste obiceiuri, atât în textele greceşti, cât şi în cele latineşti. Sistemul de accentuare, care în greacă ar fi putut compensa această dificultate, nu a fost inventat decât în perioada elenistică şi chiar şi atunci, vreme îndelungată, nu a fost de uz comun. De-a lungul întregii Antichităţi, alternarea interlocutorilor în textele dramatice nu era indicată cu precizia pe care acum o considerăm necesară, ci se socotea suficient să se pună o liniuţă orizontală la începutul unui rând sau două puncte unul peste altul pentru schimbări în interiorul rândului; numele personajelor erau adesea omise. Lipsa de exactitate a acestei metode şi starea de confuzie la care a redus

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

grabnic textele se pot vedea din starea papirusurilor care conţin *Dyscolus* şi *Sicyonius* de Menandru. Nici în dialogurile în proză nu erau indicate numele interlocutorilor. O altă caracteristică a cărţilor din perioada preelenistică este poate şi mai stranie: versurile lirice erau scrise de parcă ar fi fost proză; un exemplu este un papirus din sec. al IV-lea (P. Berol. 9875); chiar şi fără acest preţios document, faptul putea fi dedus din informaţia că Aristofan din Bizanţ (cca 257-180 a.Chr.) ar fi inventat colometria, care evidenţiază unităţile metrice ale poeziei (Dionysos din Halicarnas, *De comp. uerb*., 156,221). Dificultăţile de care se izbea cititorul reprezentau o piedică şi pentru cel care voia să copieze textul; de bună seamă, de aici provin în mare măsură deteriorările (*corruptelae*) grave ale autorilor clasici în texte deja larg răspândite, care au intrat în biblioteca Muzeului din Alexandria. Studiile întreprinse acolo au fundamentat filologia.

Muzeul din Alexandria, formal, după cum spune numele, era un templu în onoarea Muzelor, prezidat de un preot. În realitate, era vorba de centrul unei comunităţi literare şi ştiinţifice şi este esenţial cu precădere acest ultim aspect: bibliotecarul Eratostene (cca 284-200 a.Chr.) era deopotrivă literat şi om de ştiinţă (în sensurile moderne ale termenilor), ajuns faimos pentru încercările lui de a măsura circumferinţa pământului; şi ceilalţi iluştri savanţi alexandrini aveau aceeaşi deschidere culturală şi intelectuală. Muzeul era întreţinut pe cheltuiala regelui; membrii lui aveau camere de studiu şi o sală unde luau masa împreună, primind şi un stipendiu din tezaurul regal. Comunitatea a fost fondată probabil de Ptolemeu Filadelful, pe la 280 a.Chr., şi a

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

câştigat grabnic faimă, provocând uneori invidie, prin generozitatea rânduielii sale; Timon din Phlius (filozof şi autor de texte satirice) scria pe la 230 a.Chr.: „în populatul Egipt pasc mulţi pedanţi închişi între cărţi, care se ceartă neîncetat în colivia Muzelor" (Athenaios 1,22d).

Munca necesară pentru a pune în ordine imensa cantitate de cărţi din Muzeu era considerabilă. Nu ne sunt cunoscute normele după care a fost organizată, chiar dacă ştim că pentru alte scopuri Callimachos şi Zenodotos se serveau de ordinea alfabetică; Callimachos lasă însă o mărturie a imenselor eforturi pe care le implica biblioteca: pe când era şeful biliotecii, a compus un fel de ghid bibliografic al tuturor ramurilor literaturii greceşti, întins pe o sută de cărţi (*Pinakes*, fragm. 429-53). Dat fiind sistemul de producere a cărţilor antice, bibliotecarii se găseau puşi în faţa unei probleme care îi tulbură cu mult mai puţin pe succesorii lor moderni. Textele copiate de mână sunt cu uşurinţă supuse coruptelelor; la aceasta se adăuga starea ambiguă a textelor preelenistice, cu multe pasaje în care nu se conturează cert sensul dorit de autor. Copiile multiple ale unui text aflate în Muzeu conţineau numeroase divergenţe. Efortul impus de nevoia de a sistematiza textul a condus la un uriaş progres în cultura şi metodele filologice. Nu a fost o coincidenţă faptul că cinci dintre primii şase bibliotecari (Zenodotos, Apollonios din Rodos, Eratostene, Aristofan şi Aristarch) au fost printre cei mai faimoşi literaţi ai vremii lor: li se datorează cu precădere faptul că au ajuns la noi atât de multe opere ale clasicilor greci, într-o formă în general curăţată de coruptele.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Filologia alexandrină a impus în primul rând o uniformizare a alfabetului folosit în texte: cărţile din sec. al V-lea provenite din Attica, dintre care unele trebuie să fi fost scrise în vechiul alfabet, au fost transliterate după norma ortografică ioniană. Până în 403 a.Chr., Atena folosise în mod oficial vechea scriere, în care exista câte un singur grafem pentru vocalele scurte şi lungi (în variantă deschisă şi închisă), *E* şi *O*. Unele dintre cărţile aflate la Biblioteca din Alexandria erau în scrierea veche, de vreme ce Aristarch explică o dificultate din Pindar printr-o eroare de interpretare generată tocmai de scrierea veche. Alfabetul ionic a fost adoptat ca normă la sfârşitul perioadei alexandrine: în contrast cu sistemul utilizat pentru ediţii în toate celelate limbi, nu s-a încercat niciodată restaurarea integrală a ortografiei originare a autorilor.

Un alt pas însemnat în clarificarea formală a textului a fost îmbunătăţirea punctuaţiei şi inventarea sistemului de accentuare, care îi sunt atribuite lui Aristofan din Bizanţ. Până la începutul sec. al X-lea nu au fost însă notate în mod regulat.

Semnele critice create de alexandrini au fost esenţiale pentru buna transmitere a textelor. Primul şi cel mai valoros semn era *obelos*, o liniuţă orizontală pusă în marginea stângă a unui vers: era folosit încă de Zenodotos, pentru a indica faptul că un vers era spuriu. Se pare că Aristofan a inventat nişte semne de mai mică importanţă şi frecvenţă. Fixarea finală a sistemului, aşa cum a fost el aplicat la Homer, este opera lui Aristarch, care a îngrijit o ediţie completă atât a Iliadei, cât şi a Odisseei. În afară de *obelos*, se folosea *diple* (>), care indica un pasaj remarcabil prin expresie

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

sau conținut; *diple* urmat de două puncte suprapuse indica un vers la care Aristarch se deosebea în textul său de Zenodotos; *asteriskos* (redat prin puncte) indica un vers repetat în mod eronat; *asteriskos* unit cu *obelos* indica versuri interpolate dintr-un alt pasaj; *antisigma* (un sigma întors) indica pasaje în care ordinea rândurilor fusese tulburată.

Sistemul este complicat şi, de fapt, numai un mic procent din papirusurile conservate (cam cincisprezece din şase sute) poartă semne critice, în vreme ce în manuscrisele medievale din sec. al X-lea şi următoarele sunt de obicei omise. Există însă o importantă şi celebră excepție: codicele *Venetus* al Iliadei (*Marcianus gr.* 454), care conservă o vastă colecție de scholii marginale. În epoca aceasta comentariul la un autor se scria pe margini şi nu într-o altă carte: scribul codicelui *Venetus* şi-a propus să copieze fără omisiuni ceea ce se găsea în modelul său; apar aşadar foarte multe semne convenționale, care transformă acest codice al Iliadei într-o sursă amplă şi credibilă de cunoştințe asupra acestui aspect particular al muncii alexandrinilor.

Cu timpul, filologia, ca disciplină, a ajuns să fie echivalată cu critica de text: aceasta are ca scop reconstituirea unei opere literare în forma sa originară. Atunci când există exemplarul autograf al autorului sau copia după care s-a efectuat tipărirea, se recurge la critica de text numai în situații excepționale (de pildă, când dintre mai multe variante de autor trebuie aleasă cea care reprezintă lecțiunea definitivă). În schimb, în domeniul filologiei clasice critica de text este necesară şi indispensabilă, iar rolul său

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

este fără îndoială unul important şi dificil, de vreme ce autorii greci şi latini nu au supravieţuit prin scrieri autografe. În mod fals, în veacul al cincisprezecelea se credea că Vergiliu însuşi ar fi fost autorul direct al unui codice ajuns până la noi. Ne aflăm cu adevărat în posesia originalului doar în cazul câte unui scriitor de la sfârşitul Evului Mediu, de pildă codicele *Marcianus gr.* 481 (aflat în prezent la Veneţia) conţine antologia scrisă chiar de cel care a întocmit-o, Planudes, şi care, după numele său, a adăugat data: septembrie 1301. Chiar în condiţiile datei târzii şi a înregistrării anului, situaţia acestui codice este departe de a fi limpede; specialiştii (*vide* Oxford Classical Dictionary, *s.u.*) consideră că datarea „1301" este o eroare, apărând în loc de „1299"; Antologia de epigrame greceşti alcătuită de călugărul Planudes este ulterioară celei Palatine (*vide infra* cap. B.1. *Monumentele* şi B.4. *Tradiţia indirectă*); a fost prima antologie de epigrame greceşti tipărită, în 1494, şi singura cunoscută până la descoperirea Antologiei Palatine, în 1606 (aceasta fusese întocmită pe la 980 de un învăţat bizantin necunoscut sau, mai de grabă, un grup de învăţaţi). Antologia a supravieţuit într-un singur manuscris, cunoscut sub numele de *Anthologia Palatina*; conţine aproximativ trei mii şapte sute de epigrame, dispuse în cincisprezece cărţi. Antologia *Planudea* se publică de obicei ca încheiere a Antologiei Palatine, ca *Appendix Planudea*, *id est* cartea a şaiprezecea, cuprinzând cam patru sute de epigrame.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

2. PALEOGRAFIA EXTERNĂ

PAPIRUS vs CODICE

Papirologia reprezintă o sursă de informare asupra Antichității. Ca ştiință, este relativ recentă: în 1788 s-a publicat primul papirus; în 1880, au început să se descopere masiv papirusuri în Egipt. Gradul de fiabilitate este mai mare decât în cazul manuscriselor transmise prin copii, pentru că s-au păstrat aşa cum au fost scrise, fizic, atunci. Sunt martori nealterați, transmişi pe cale directă: prezintă asemănări, din acest punct de vedere, cu inscripțiile, fiind uneori chiar mai credibili, pentru că în cazul lor poate exista (în papirusurile non-literare) o suprapunere între autorul textului-conceput şi autorul textului-scris; dimpotrivă, inscripțiile sunt uneori comandate unui meşter, iar autenticitatea lor este limitată la faptul că au fost păstrate în stadiul din Antichitate, fără a fi în mod necesar scrise de mâna celui care a conceput textul.

Papirusurile au o însemnătate filologică aparte. Cu ajutorul lor putem controla copiile medievale. Papirusurile sunt în general reduse ca întindere şi nu foarte vechi (cel mai vechi datează din sec. al IV-lea a.Chr., ceea ce reprezintă o dată destul de târzie pentru cultura greacă). În seria conservărilor de texte literare, papirusurile nu sunt dominante. Cel mai vechi papirus grecesc păstrat, din 311 a.Chr., este neliterar: Papirusul Elephantin nr. 1 (incomplet, cu o parte din litere şterse) este un contract

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

matrimonial, prin care sunt stabilite condiţiile de încheiere a căsătoriei dintre Herakleides şi Demetria din Cos.

S-au găsit câteva papirusuri cu texte literare necunoscute, între care se disting Menandru, *Dyscolos* (în 1958 a fost editată prima piesă întreagă a lui Menandru); Aristotel, *Constituţia atenienilor* (text incomplet, editat la sfîrşitul sec. al XIX-lea; *Mimii* lui Herondas (datând din sec. al III-lea a.Chr.; o epodă a lui Archiloch (80 de versuri; din sec. al VII-lea a.Chr.).

Papirusurile au însă o importanţă cu totul specială ca mărturii de viaţă cotidiană (scrisori, corespondenţă privată, contracte, chitanţe, acte juridice, acte administrative). Aproape toate papirusurile din Egipt sunt greceşti (foarte puţine sunt latineşti).

Papirusul (gr. ὁ, ἡ πάπυρος, lat. *papyrus*) era o plantă palustră cultivată îndeosebi în Delta Nilului, dar care într-o variantă de mai mici dimensiuni creştea şi în altă parte. Măduva plantei se tăia în fâşii[1], cât mai lungi şi subţiri, numite *scidae* sau *scissurae*; materialul cel mai bun îl constituia partea măduvei aflată cât mai aproape de centru. Pe o tăblie umedă se aşezau fâşii, una lângă alta, şi acestea se lipeau între ele; apoi alte fâşii se puneau transversal faţă de primele şi se lipeau şi ele, formându-se în felul acesta o reţea care avea forma unei foi de carte. Această reţea era la rândul său lipită şi presată pentru a forma o masă densă; apoi era lăsată să se usuce la soare, devenind aptă să primească textul scris.

[1] *Vide* Pliniu, *Naturalis historia*, XIII 68 *sqq*.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Când erau adunate foi într-un număr suficient, se forma cu ele un sul care avea forma unui cilindru (βύβλος, *liber*, *uolumen*). În exemplarele bune, foile se înfăşurau în jurul unei baghete (ὀμφαλός, *umbilicus*) care se ataşa la ultima foaie şi avea rolul de a o proteja. În exemplarele de lux se adăuga o altă baghetă la începutul sulului de papirus. Bagheta prezenta la extremităţi doi mici butoni (*cornua*) de lemn sau, în exemplarele preţioase, chiar de fildeş ori aur. Numele autorului şi titlul operei în epoca cea mai veche se scriau pe partea exterioară a sulului, dar din timpul bibliotecarilor alexandrini erau notate pe o etichetă (σίλλυβος σίττυβος, *titulus*, *index*), adesea în roşu, ataşată în partea superioară a sulului. Foile căpătau o mai mare netezime dacă erau frecate cu piatră ponce şi unse cu ulei de cedru, care avea rolul de a le feri de insecte şi a le face mai suple. Se scria de obicei numai pe recto şi se forma sulul în aşa fel încât partea scrisă să rămână în interior. La capătul sulului de papirus se adăuga numărul de rânduri (gr. στίχοι, lat. *uersus*) al operei în versuri sau proză; pentru operele în proză, lungimea unui rând era echivalentă cu cea a unui hexametru, *id est* 15-16 silabe sau 34-38 litere. Sulul se închidea, ca o scrisoare, cu un capăt de sfoară şi un sigiliu. Se obişnuia chiar să se închidă cu mai multe legători (*vide* expresia *loro rubra* din Catul 22,7), dar se pare că, din pricina stricăciunilor aduse sulului de aceste legături strânse, era mai degrabă păstrat într-un fel de teacă de piele (gr. διφτέρα, lat. *paenula*), adesea colorată. Înălţimea sulului era în medie de 35 cm, dar ajungea până la 40, tot aşa cum putea coborî până la 20 sau chiar 15 cm.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Papirusul le-a fost accesibil grecilor abia când regele Psammetichos, în sec. al VII-lea a.Chr., le-a deschis în Egipt cale liberă comerțului. Foarte grabnic, papirusul a făcut să cadă în dizgrație celelalte materiale de scris. Hesiod, Archiloch, poate şi Alcman şi-au scris versurile pe lemn şi pe plumb şi le-au încredințat templelor. Abia începând cu sec. al VI-lea a.Chr., literatura grecilor a fost conservată pe suluri de papirus; e de remarcat faptul că până în sec. al III-lea al erei noastre se găseau în mod excepțional papirusuri în formă de *codex*. În sec. al IV-lea p.Chr., începe decadența papirusului care totuşi, în proporții tot mai mici comparativ cu pergamentul, continuă să fie folosit pentru transcrierea operelor literare până în sec. al VII-lea. Papirusurile medievale sunt fragmentare, iar unele fragmente au rămas încă neidentificate.

Vechii egipteni foloseau suluri de papirus având o lungime de până la o sută de picioare; şi grecii din perioada prealexandrină au cuprins într-un singur sul opere literare de lungime considerabilă, cum ar fi poemele homerice, opera lui Tucidide sau lucrarea *Hellenica* a lui Xenofon. Lectura unui sul foarte gros era însă anevoioasă, astfel încât, începând cu gramaticii alexandrini, operele considerate prea întinse au fost împărțite în cărți. Se accepta pentru proză, în special pentru textele istorice, un maximum de trei-patru mii de rânduri: fiecare rând avea aproximativ lungimea unui hexametru. Sulurile de poezie erau mai scurte şi cuprindeau, în medie, o mie de versuri. Aceasta nu reprezenta însă o normă riguroasă: de pildă, pentru Apollonios din Rodos, s-a ajuns la 1779 versuri, pentru Lucrețiu, la 1457; operele

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

dramatice, chiar dacă depăşeau cel mai adesea aceste limite, îşi păstrau unitatea. Autorii au fost astfel constrânşi să îşi împartă operele în cărți care erau aproximativ de aceeaşi lungime şi care aveau unitate, chiar rămânând separate de restul textului. De la aceste dimensiuni maximale se putea ajunge însă şi la unele minimale, înregistrându-se texte de mică întindere, în cazul unor scurte creații în proză sau poezie.

Tipul de „hârtie" reprezentat de papirus era cunoscut în Egipt de mult timp. Pe vremea lui Pliniu cel Bătrân, la Roma erau în uz opt sorturi de hîrtie (Pliniu descrie în amănunt cum se confecționau). Cea mai fină se numea *charta Claudia* (după numele împăratului), iar cea mai proastă era *charta emporetica* (hârtia comercială, de ambalaj).

Papirusul a fost curent folosit până prin sec. al VII-lea, fiind înlocuit cu totul abia prin sec. al XI-lea, când a început să se fabrice hârtia din bumbac (tot de origine orientală). Între papirusurile cele mai importante existente azi sunt cele descoperite la Herculaneum (printre ele se numără opere ale unui filozof din şcoala lui Epicur, Filodem, precum şi fragmente din Homer şi Hypereides)[1].

Legenda spune că, la un moment dat, invidia i-a făcut pe Ptolemei să interzică exportul de papirus la Pergam, unde regele

[1] Hârtia propriu-zisă începe să fie folosită de prin sec. al X-lea sau al XI-lea; se fabrica la început din bumbac, apoi (din sec. al XII-lea) din zdrențe de pânză. De prin sec. al XIV-lea se foloseşte numai hârtie fabricată din zdrențe; din secolul al XIX-lea se foloseşte hârtie din celuloză (lemn, stuf).

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Eumenes al II-lea (197-159 a.Chr.) întemeiase şi el o bibliotecă ce tindea să rivalizeze cu cea din Alexandria; Pergamul a reacţionat, acoperindu-şi nevoia de material de scris prin folosirea „pergamentului", fabricat din piei de animale (în special oi, capre, viţei născuţi morţi). Spre deosebire de papirus, pergamentul poate fi utilizat pe ambele feţe; în perioada imperială, pergamentul era adesea colorat cu purpură, mai ales în zona titlurilor (ce puteau fi scrise cu litere aurii); uneori însă chiar opere întregi se scriau pe pergament purpuriu (*v. Codex Aureus*, un pergament purpuriu cu litere aurii, scris între 778-820, aflat cândva la *Bibliotheca Palatina* din Heidelberg, păstrat în prezent în două părţi distincte, la Biblioteca *Batthyaneum* şi la *Biblioteca Apostolica Vaticana*, şi ale cărui coperte se află la Muzeele Vatican şi la Londra, în *Victoria and Albert Museum*).

Pergamentul se prepara în special din piele de oaie, de capră, de viţel, chiar de antilopă şi era numit διφτέρα, δέρρις, *membrana*: numele de *pergamena* este de dată târzie şi se explică prin faptul că centrul în care se fabrica era Pergamul. Vreme îndelungată, pergamentul a avut, ca şi papirusul, formă de sul şi a fost folosit în aceeaşi manieră pentru transcrierea operelor literare; sulurile de pergament cu adăugiri succesive de foi au ajuns la lungimi considerabile. În sec. al II-lea şi al III-lea p.Chr., pergamentul a început să fie preferat, în detrimentul papirusului. Pergamentul avea calitatea de a fi cu mult mai rezistent. Pliniu (*Naturalis historia*, XIII 83) povesteşte că ar fi văzut, după vreo două sute de ani, scrieri autografe, pe papirus, ale Grachilor, iar

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Galenus (XVIII 630 K.) vorbeşte ca de o raritate de papirusuri vechi de trei sute de ani. Pe de altă parte însă, pergamentul se scria bine şi pe verso, iar ceea ce se scrisese putea fi şetrs, fapt care se făcea arareori şi nu fără dificultate pe papirus. Superioritatea pergamentului este aşadar evidentă din acest punct de vedere.

În vremea lui Marţial s-a găsit o nouă formă de carte, aşa-numitul codice (lat. *codex*; gr. βίβλος, τεῦχος, σωμάτιον), care se compunea dintr-un grup de fascicule (lat. *quaterniones*) prinse la un loc la spate. Un *quaternio*, la rândul său, era un ansamblu de patru foi duble. Mai rar se foloseau *terniones* de şase foi şi *quiniones* de zece. Pentru pergament s-a adoptat în scurt timp forma de codice, iar cele mai vechi codice de piele ajunse până la noi trec dincolo de sec. al IV-lea; cele mai vechi sunt fragmentele de codice de piele descoperite în urma săpăturilor din Egipt. Codicele era mai uşor de mânuit decît sulul şi putea cuprinde un material mult mai întins. *Codex multorum librorum est* spune Isidor (*Origines*, 6,13,1).

O consecinţă a superiorităţii indiscutabile a codicelui de pergament asupra sulului de papirus a fost un proces de o imensă importanţă în istoria textelor antice, şi anume transcrierea literaturii clasice de pe sulurile de papirus pe codicele de pergament. Acest proces a început în Orient, către sec. al IV-lea, şi ceva mai târziu în Occident; s-a desăvârşit, după vreo două secole, în *scriptoria* din mănăstiri. În prezent, noi nu dispunem de alte suluri de papirus decât cele ieşite la lumină în urma săpăturilor din Egipt sau de la Herculaneum. Această translaţie a fost o necesitate, dar a antrenat inevitabil pierderea celei mai mari părţi din literatura păgână.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Putem avea convingerea că nu toate scrierile meritau să fie conservate, numai că selecţia a fost dominată de moda timpului, de capriciu sau întâmplare, iar unele opere valoroase au pierdut în cursa supravieţuirii prin copiere. În cadrul acestui proces uriaş au lucrat, cum era de aşteptat, oameni diferiţi din punctul de vedere al doctrinei, al capacităţilor intelectuale, al atenţiei, astfel încât textele au fost deformate în felurite moduri. S-a ajuns la împărţirea sulurilor de papirus în bucăţi mai mici, pentru a fi mai uşor copiate: de aici au apărut erori şi în divizarea şi succesiunea cărţilor.

Mult mai târziu, hârtia a înlocuit pergamentul; hârtia a fost întotdeauna folosită sub formă de codice. A fost inventată în afara spaţiului european, de chinezi, iar în 751 p.Chr., la Samarcand, chinezii prizonieri de război, au divulgat secretul de fabricare pentru a-şi plăti răscumpărarea. Grabnic reţeta a fost preluată de arabi, care au răspândit-o în lumea bizantină şi în Occident. Cele mai vechi codice de hârtie datează din sec. al IX-lea, pentru textele greceşti, şi din sec. al XIII-lea, pentru cele latineşti; aceste repere cronologice nu exclud însă folosirea anterioară a hârtiei în scopuri non-literare.

Din punctul de vedere al tradiţiei manuscrise, este importantă împărţirea papirusurilor literare în două clase, în funcţie de ceea ce au adus la lumină: texte pe care nu le cunoşteam mai înainte şi texte care au fost transmise pe alte căi. Papirusurile din prima categorie sunt mai numeroase în perioada ptolemaică, dar numărul lor se micşorează continuu în raport cu ceilalţi. Papirusuri cu texte cunoscute anterior adaugă o nou segment de tradiţie

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

manuscrisă celei a codicelor. Merită să fie însă formulată o reținere: chiar dacă papirusurile sunt mai apropiate în timp de originalul autorului, nu întotdeauna mărturia lor e mai pură decât a codicelor.

Papirusurile reproduc numai o mică parte a operelor existente. Numeric, papirusurile cu texte homerice sunt dominante. În raport cu vulgata, papirusurile cele mai vechi din Homer omit sau adaugă versuri ori prezintă lecțiuni diverse, deoarece textul lui Homer încă nu era fixat în sec. al III-lea, iar la întocmirea vulgatei a contribuit în mod eficient critica alexandrină. Chiar şi papirusurile cele mai vechi din Demostene sunt o demonstrație a faptului că textul acestui orator se afla încă într-un stadiu fluid. Totuşi în primul secol al erei creştine, papirusurile reprezintă vulgata care, după cum s-a constatat, este în mare parte creația gramaticilor alexandrini.

Este relevant raportul dintre tradiția papirusurilor şi cea a codicelor. Atât papirusul cât şi arhetipul manuscriselor medievale derivă, prin una sau mai multe faze intermediare, din original. Dacă textul lor nu e identic, se deduce că fie papirusul, fie arhetipul sau vreunul dintre înaintaşii lor a corupt lecțiunea originalului. Se poate identifica însă o situație diferită, şi anume ca un subarhetip al codicelor medievale să fi schimbat lecțiunea bună a arhetipului: atunci papirusul nu va fi în acord cu această familie, ci cu alte manuscrise. Este cu putință şi ca transmiterea să nu fie mecanică, ci un subarhetip al manuscriselor medievale să fi fost contaminat de un papirus şi atunci o familie de manuscrise şi tradiția papiriacee vor fi în acord în lecțiunile greşite. În mod analog,

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

atunci când un text sau o parte dintr-un text s-a conservat în diferite papirusuri, se poate întâmpla ca unul sau mai multe dintre acestea să fie în acord cu arhetipul sau cu un subarhetip al codicelor medievale şi să fie în dezacord cu alte papirusuri.

În Egiptul antic erau în uzul curent copii particulare din scriitorii greci, ediții la prețuri convenabile; arhetipul codicelor medievale însă era de regulă opera unui grămătic. Copistul din epoca bizantină alegea copia cea mai bună, eventual unicul exemplar care fusese obținut prin transferarea de pe papirus pe codice şi care, prin statutul său particular, avea valoare oficială. În felul acesta, nu este surprinzător faptul că în ansamblu tradiția codicelor este mai bună decât cea a papirusurilor. Cu toate acestea, pentru unii autori greci tradiția papirusurilor este fără îndoială mai bună. Adeseori papirusurile au venit ca o confirmare pentru emendările eleniştilor moderni.

Mărturiile papiriacee pentru texte latineşti se află într-o poziție distinctă. În urma săpăturilor efectuate în Egipt au fost recuperate fragmente deja cunoscute din autori latini. Înaintea tuturor se plasează, din acest punct de vedere, Vergiliu şi Cicero. Din Vergiliu, s-au conservat pe papirusuri mai ales grupuri de versuri (îndeosebi din *Eneida*), adesea însoțite de traducerea grecească; din Cicero, fragmente din diferite discursuri, de asemenea însoțite uneori de traducere grecească sau de note greceşti. În câmpul literaturii latine, materialul nou furnizat de papirusuri este extrem de rarefiat.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

INSTRUMENTE DE SCRIS

Scribul se folosea de anumite instrumente, a căror rapidă enumerare poate sugera, pe de o parte, care era specificul acestei activităţi şi, pe de altă parte, care erau potenţialele surse de erori în copierea unui text.

Într-o succesiune cronologică a utilizării instrumentelor de scris, trebuie indicată mai întâi linia, rigla (gr. κανών; lat. *regula*, *norma*) şi plumbul (gr. μόλυβδος, μόλιβος; lat. *plumbum*), folosite pentru liniere şi măsurarea lăţimii coloanelor şi a desimii rândurilor.

Cerneala cu care se scria era în mod uzual neagră (gr. μέλαν, γραφικὸν μέλαν; lat. *atramentum librarium*, spre deosebire de *atramentum sutorium*, folosit de pantofari). Cerneala era de bună calitate în prima parte a Evului Mediu; de prin sec. al XIII-lea, începe să fie preponderent cenuşie sau gălbuie. Cerneala se ştergea relativ uşor, cât timp era prospătă, spălându-se cu buretele (gr. σπόγγος; lat. *spongia deletilis*); când era veche, nu se mai putea înlătura decât prin răzuirea cu cuţitul (iar locul era mai apoi netezit cu cretă, pentru a se înlătura asperităţile). Cerneala roşie (gr. μελάνιον κόκκινον; lat. *minium*) era folosită pentru ornamentaţie: se scria de obicei cu roşu primul rând, sau se scriau primele câteva rânduri ale unei opere ori ale unui capitol. Cerneala se păstra într-o călimară (gr. μελανοδόχοι, lat. *atramentarium*).

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Tocul de scris (gr. κάλαμος; lat. *calamus scriptorius*, *harundo*) se folosea pentru cărți (în sensul larg al termenului); dimpotrivă, pe tablele cerate se scria cu γραφεῖον, στῦλος(lat. *stilus*). Cele mai bune tocuri se importau din Egipt, dar se bucurau de prețuire şi cele de Cnidos. Erau ascuțite cu un cuțit (gr. γλύφανον; lat. *scalprum librarium*) şi păstrate într-o teacă (gr. καλαμοθήκη; lat. *calamarium*; cele tocite erau reascuțite cu piatră (gr. κίσερις; lat. *pumex*) care se folosea şi la netezirea pergamentului.

Dintre posibilele forme ale cărții (în sens larg), cea mai vechi este sulul (gr. κύλινδρος; lat. *uolumen*), aşa cum sunt cele de la Herculaneum (găsite în 1753) sau în Egipt (1821, pe Insula Elephantină). Cu titlu de exemplu, sulul *elephantin* cuprinde *Iliada* de la v. 127 din ultimul cânt: este înalt de 25 cm, lung de 2 m, are 16 pagini (lat. *paginae*, *id est,* coloane) a câte 43 vv (în medie); versurile sunt numerotate din 100 în 100. Paginile sunt separate de spații nescrise. La sfârşitul sulului se trecea numărul coloanelor sau al rândurilor, probabil pentru plata copistului (termenul tehnic folosit este o adaptare a celui grecesc, στιχομετρία, „numărare": „stihometrie"); copiştii puteau ulterior să transcrie şi acest număr, chiar dacă nu mai corespundea situației reale din noua copie.

Marginea finală a sulului se lipea pe un baston de lemn sau de os (gr. ὀμφαλός; lat. *umbilicus*; *vide supra* cap. A.2. *Papirus vs codice*), în jurul căruia se răsucea sulul; de aici sintagmele *ad umbilicum legere* / *adducere*, cu sensul „a citi până la capăt".

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

La sfârşitul multor manuscrise găsim cuvântul lat. *explicit*, o prescurtare de la *explicitus* < *explicare*, „a desfăşura” (eventual cu diverse lărgiri, de tipul *explicit feliciter*); termenul face pereche cu *incipit* („începe”), plasat de obicei la începutul unui text.

Forma de carte apare odată cu utilizarea tot mai largă a pergamentului; cărțile din papirus sunt rare, din pricina friabilității acestui material, care nu rezistă bine la îndoire.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

PALIMPSESTE

Cerneala neagră se ştergea uşor şi, din economie, se scria a doua oară pe acelaşi material (papirus sau pergament). Există mărturii antice celebre ale acestui obicei de reutilizare: Cicero îl suspectează pe un corespondent de-al său că îi scrie pe *chartula* pe care el i-a trimis-o; îi laudă economia, dar este înfiorat că i se pierd scrisorile.

Termenul folosit pentru a desemna această categore de materiale, „palimpsest", este relevant etimologic: παλίμψεστος provine de la ψάω, „a şterge, a zgâria", dezvăluind că nu se folosea numai spălarea, ci şi raderea textului; pergamentul era apoi netezit cu piatră ponce; răzuirea era o meserie destul de grea, de vreme ce unii călugări erau lăudaţi pentru dexteritatea cu care o practicau. Se putea întâmpla, nu rareori, să nu fie şters numai primul text, ci şi un al doilea; dispunem în prezent de câteva pergamente scrise de trei ori (*ter scripti*, sau *bis rescripti*).

Procedeul este cunoscut de prin sec. al VII-lea şi era aplicat fără discernământ; un sinod bisericesc din 691 interzice, fără succes, să se mai şteargă textele Părinţilor bisericii; un manuscris al *Iliadei*, de pildă, este scris peste *Epistolele către corinteni* ale Sf. Pavel, manuscrisul de la Florenţa al lui Sofocle, peste un text din *Septuaginta*. Cele mai valoroase palimpseste datează din sec. VII-IX; ştim că, în sec. al XIV-lea, unii călugări de

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

la Montecassino *radebant unum quaternum et faciebant psalteriolos quos uendebant pueris*.

Întinsele opere ale lui Cicero, Plaut, Titus Livius, Gaius au fost acoperite de texte ale sfinților părinți: textul lui Cicero *De republica* se află sub comentariul Sf. Ieronim la *Psalmi*; manuscrisul ambrosian al lui Plaut se află sub texte din Vechiul Testament etc. Numeroase palimpseste a descoperit Angelo Mai la Milano şi Roma (cele mai multe provenind de la Bobbio).

Urmele primului text rareori se pot descifra cu ochiul liber; umaniştii au folosit anumite substanțe chimice reactive pentru a aduce la suprafață textul prim al palimpsestelor, cu consecințe potențial grave pentru starea pergamentului.

Palimpsestele, dacă se exceptează câteva cazuri izolate, au fost neglijate de filologi până la începutul secolului al XIX-lea, când au început să fie cercetate sistematic şi descifrate. Contribuția palimpsestelor la critica de text a fost remarcabilă.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

3. PALEOGRAFIA INTERNĂ

Cunoaşterea evoluţiei scrierii este utilă în urmărirea transmiterii textului din cel puţin trei puncte de vedere:

I.permite citirea corectă a manuscriselor;

II.indică posibilele greşeli de scriere şi, implicit, calea prin care pot fi înlăturate;

III.poate furniza informaţii cu privire la datarea manuscrisului (cu toate că adesea se imită o scriere ieşită din uz pentru a da o aparenţă veche unui manuscris, cu scopul de a-l face mai preţios, în sensul propriu al termenului).

Data unui manuscris, în majoritatea cazurilor, nu se poate stabili, nici măcar cu o aproximaţie de un secol. Indicaţiile interne pot fi copiate mecanic, de un copist anterior, şi nu pot fi considerate o garanţie, ci cel mult un *terminus post quem* al copiei. De altfel, vârsta singură nu e suficientă pentru a conferi valoare unui manuscris: adesea manuscrise recente se dovedesc a fi copii corecte ale unui model superior altora mai vechi.

Lectura manuscriselor este mult îngreunată de două elemente care ţin de scrierea propriu-zisă: faptul că majoritatea au *scriptio continua* (cuvintele sunt lipsite de separare fizică), şi prezenţa prescurtărilor. Din punctul de vedere al precurtărilor, contrastul dintre epigrafie şi tradiţia manuscrisă este net în favoarea inscripţiilor, mai uşor de întregit. Iată câteva exemple uzuale din epigrafia latină: *C = G*[*aius*]; *RIP = R*[*equiescat*] *I*[*n*]

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

P[*ace*]; *STTL = S*[*it*] *T*[*ibi*] T[*erra*] *L*[*euis*]; *AVGGG = AVG*[*usti tres*]; *SPQR = S*[*enatus*] *P*[*opulus*]*Q*[*ue*] /sic/ *R*[*omanus*].

Prescurătile medievale sunt însă adesea incomprehensibile cuiva care nu şi-a petrecut mulţi ani printre ele. Câteva exemple, din manuscrisele latineşti şi greceşti:

ren = ren<untiando>; *qn = q<ua>n<do>*; ὲ = ταῖς; *ag*& = *age<n>t*[1]; *i't' = i<us>t<us>*[2].

Cea mai veche scriere latină a operelor literare este scrierea capitală, care se distinge în două tipuri: cvadrată şi rustică. Aceasta a evoluat din capitala arhaică a inscripţiilor de epocă republicană. Capitala cvadrată, cu uriaşele sale litere majuscule, aproape la fel de late pe cât de lungi, are o notă de gravitate şi de maiestate; rustica este însă mai subţire, mai sveltă. S-au conservat în manuscrise foarte puţine exemple de cvadrată: fragmente din trei codice vergiliene (*Augusteus*, *Sangallensis* şi *Veronensis*), la care se mai adaugă câteva mărturii. Probabil că nici unul dintre acestea nu e mai vechi de sec. al III-lea al erei creştine, dar, după cum demonstrează papirusurile de Herculaneum, folosirea cvadratei, chiar limitată la exemplarele de lux, a fost anterioară.

Pentru capitala rustică s-au conservat ceva mai multe exemplare, totalul lor păstrându-se însă în limite reduse (cam douăzeci şi cinci).

---

[1] Prescurtarea folosită în acest exemplu este complicată prin recugerea la ligatura & = *et*.

[2] În cele două serii de exemple, din inscripţii şi manuscrise, întregirile au fost marcate prin tipurile de paranteze impuse de norma epigrafică (paranteze drepte) şi cea privind tradiţia manuscrisă (paranteze unghiulare).

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

În scrierea capitală cvadrată şi în cea rustică, scrierea este continuă; numai în mod excepțional cuvintele sunt despărțite prin puncte sau prin linii. Chiar dacă unele alăturări de litere (*e.g*. NS, NT, OS, TR, VL, VN, VS) pot provoca erori, lectura în ansamblu e facilă, pentru că abrevierile (în afara celor uzuale, pentru prenume, magistraturi, măsuri) sunt puține, cum ar fi: *Q* = *q<ue>* (cel mai adesea, conjuncție, dar în *Ambrosianus* al lui Plaut: *Q AT* = *q<ue>at*, iar în alte manuscrise: *NQ O* = *n<e>q<ue>o*, *ATQ* = *atq<ue>*); *B* = *b<us>* (la origine numai pentru forme de dativ şi ablativ plural la declinarea a treia, dar în manuscrisul vergilian *Mediceus* se înregistrează forma *PHOEB* = *Phoeb<us>*; la acestea se adaugă indicarea unui *n* final printr-o linie orizontală deasupra ultimei vocale (la început, această prescurtare apărea doar la sfârşit de rând, apoi şi în interior).

Capitala rustică încetează să mai fie folosită către sfârşitul sec. al VI-lea, dar este imitată în codice (în întregime sau parțial) până la sfârşitul sec. al X-lea.

De o mai mică importanță pentru transcrierea operelor literare este capitala cursivă; un exemplu remarcabil îl constituie un papirus de Herculaneum cu un fragment din *De bello Actiaco*, în care cuvintele sunt despărțite prin câte un punct.

Filologii s-au lăsat uneori stăpâniți de ideea că manuscrisele latineşti şi greceşti fuseseră scrise numai cu capitale şi au încercat să explice greşelile manuscriselor prin confuzia dintre diferitele litere de acest tip, considerând că este suficient să transcrie textul în capitale pentru a-l putea corecta. Situația tradiției

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

manuscrise este însă cu mult mai complexă, ea neputând fi purificată de erori printr-un demers simplu, unic.

Din scrierea capitală s-a dezvoltat unciala, care este atestată în textele pe pergament şi pe papirus din sec. al IV-lea până în sec. al VIII-lea sau chiar al IX-lea. Este o scriere majusculă mixtă, care cuprinde în inventarul său de semne litere capitale, unciale şi minuscule. S-au conservat mai mult de opt sute de exemplare, dintre care aproximativ o pătrime sunt opere ale autorilor creştini, texte biblice, evangheliare; lor li se adaugă opere cu caracter gramatical, juridic, ştiinţific. Codicele clasicilor latini sunt mai puţine de douăzeci, *e.g*. Cicero (*De republica*, unele discursuri), Titus Livius, Ovidiu etc.

Cea mai mare parte a codicelor pe pergament din autorii latini în capitale ori unciale este reprezentată de palimpseste (*codices rescripti*); *vide supra* cap. A.2. *Palimpseste*.

Scrierea insulară e propriu-zis cea irlandeză, cunoscută sub numele: *scriptura Schottica*. Se înglobează însă aici şi scrierea anglosaxonă, care a derivat din aceasta şi care îi seamănă mult. Scrierea insulară este o scriere semiuncială care, începând din sec. al VII-lea, s-a răspândit pe continentul european prin strădania misionarilor irlandezi, fondatori ai unor mănăstiri faimoase, între care cea de la Bobbio din Italia, San Gallo în Elveţia, Luxeuil în Franţa, Würzburg în Germania. Este greu lizibilă din cauza numeroaselor sale ablrevieri, care reprezintă o trăsătură caracteristică, şi din cauza schimbărilor de litere datorate diverselor forme sau modului în care era pronunţată latina în insulele britanice. Iată câteva exemple: literele duble sunt neglijate sau

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

folosite greşit (*e.g*. *missi* în loc de *misi* şi invers), se produce o alterare a vocalelor (*e.g*. *cremina* pentru *crimina*, *cenabium* pentru *cenobium*). Având în față acest tip de scriere, un copist continental schimba între ele *r* şi *p*, *r* şi *s*, *n* şi *r*, *fi* şi *si*, *fl* şi *r*. Scrierea insulară încetează să mai fie în uz în sec. al IX-lea.

Evoluția ulterioară a tipurilor de scriere cunoaşte, în linii mari, trecerea de la scrierea insulară, la cea carolină, de la carolină la gotică, de la gotică la umanistă (lăsând deoparte scrieri de mai mică importanță sau colaterale, cum ar fi merovingiana, vizigotica, beneventana).

Minuscula carolină, clară şi precisă, s-a dezvoltat în mănăstirea St. Martin de Tours încă de pe vremea abatelui Alcuin (cca 735-804), iar de acolo s-a extins în întregul imperiu carolingian, fiind utilizată până la sfârşitul sec. al XII-lea. În scrierea carolingiană, cuvintele erau separate şi interpuncția este foarte precisă. Fiecare literă are forma sa proprie şi e distanțată de celelalte; nu există multe abrevieri. Se dădea multă atenție ortografiei (Alcuin însuşi a scris un tratat pe această temă). Când se copia însă după codice irlandeze, erorile erau inevitabile din cauza dificultății de a transcrie acel tip de scriere.

Scrierea gotica, a cărei durată se întinde din sec. al XII-lea până în sec. al XIV-lea, admitea un mare număr de ligaturi şi de abrevieri de orice tip. A fost o epocă de decadență pentru cultura clasică şi codicele gotice au fost adeseori deformate prin interpolări. Umaniştii au privit cu dezgust acea scriere a „barbarilor", iar scrierea umanistică ce i-a urmat se poate defini ca minuscula carolingiană repusă în uz în sec. al XV-lea. Aceasta are

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

încă şi mai puţine abrevieri decât carolingiana şi a servit ca model tipurilor de caractere de tipar.

Cunoştinţele noastre privitoare la codicele greceşti medievale sunt mult mai restrânse decât în cazul codeicelor latineşti. Explicaţia ţine într-o anumită măsură de cantitatea codicelor respective (cele latineşti sunt în jur de douăzeci de mii, cele greceşti sunt considerabil mai puţine).

Pentru textele greceşti, în sec. IV-VIII s-a folosit cu precădere, ca şi în epoca anterioară, unciala. În această scriere, literele sunt de înălţime uniformă, cu o lăţime constantă; în general lipsesc ligaturile; în schimb, notele marginale sunt scrise în cursivă. Exemple de acest tip de scriere sunt: codicele *Sinaiticus* şi *Vaticanus* ale Bibliei, Cassius Dio la Vatican, Dioscoride la Viena, *Iliada* în Biblioteca *Ambrosiana*. În aceeaşi perioadă s-a dezvoltat cursiva minusculă, din care avem ca unic exemplu codicele *Vaticanus* 2200. Din aceasta a derivat minuscula literară, care a durat de la începutul sec. al IX-lea până la jumătatea celui de-al X-lea. Cel mai vechi codice datat în această scriere este *Petropolitanus* 219, care a fost încheiat la 7 mai 835, la Constantinopole (scris de abatele Nicolaos); cel mai recent e *Bodl. Misc*. 5 din 950. Începând cu sec. al IX-lea, este adeseori menţionat în codice numele copistului, precum şi data şi locul în care s-a executat scrierea. De la începutul sec. al X-lea datează minuscula mixtă, care durează până la sfârşitul sec. al XII-lea (minuscula mixtă este un amestec de minusculă pură şi uncială minoră).

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)

Din minuscula mixtă s-a dezvoltat o nouă cursivă care este conservată până în perioada tiparului.

Un sistem rigid de accentuare a fost stabilit începând cu sec. al IX-lea p.Chr. şi a intrat în deplină folosire către jumătatea secolului următor; înainte de această epocă însă, spiritele, accentele, apostroful şi alte semne grafice au fost folosite rar şi inconsecvent. Separarea în cuvinte (prin intervale sau cu semne de intrepunctie) era inutilă în condiţiile utilizării consecvente a sistemului de spirite şi accente; separarea a devenit normă abia după inventarea tiparului.

E important de remarcat că, la început doar în *scholia*, dar grabnic şi în texte, s-a introdus obiceiul de a se abrevia terminaţiile cuvintelor: în felul acesta, copistul câştiga timp şi spaţiu, iar cititorul le putea întregi cu uşurinţă, distingând rădăcina de desinenţă. Aceste semne stenografice sunt într-un număr redus (aproximativ 35) în manuscrisele greceşti. În cazul termenilor tehnici ai ştiinţelor speciale, s-a aplicat o metodă suplimentară de abreviere, prin care dintr-un cuvânt se păstra doar prima literă sau prima silabă; complicarea sistemului de abrevieri a produs însă erori, datorate similitudinilor grafice.

BDD-B444-01 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:00 UTC)